

БІЛІМ МАЗМҰНЫН ДАМЫТУ ИНСТИТУТЫ

Н.А. ОРАЗАХЫНОВА,
Қ.Т. МҰХАМАДИ,
Р.Қ. ЖЕТІБАЙ

НОРМАТИВТІ ҚАЗАҚ ТІЛІ

Алматы
2022

БІЛІМ МАЗМҰНЫН ДАМУ ІНСТИТУТЫ

**Н.А. ОРАЗАХЫНОВА, Қ.Т. МҰХАМАДИ,
Р.Қ. ЖЕТІБАЙ**

НОРМАТИВТІ ҚАЗАҚ ТІЛІ

**Алматы
2022**

ӘОЖ 811.512.122 (075)

КБЖ 81.2 Қаз-923

О 65

*Баспаға Білім мазмұнын дамыту институтының Ғылыми кеңесі
(№1 хаттама 29.02.2022) шешімімен ұсынылған
(Хаттама № 2, 12.06.2019ж.)*

Пікір жазғандар:

Сәтбекова А.А. – педагогика ғылымдарының докторы, профессор;

Жұбаева О.С. – филология ғылымдарының докторы;

Жолшаева М.С. – филология ғылымдарының докторы, доцент

Оразахынова Н.А., Мұхамеди Қ.Т., Жетібай Р.Қ.

**О65 Нормативті қазақ тілі: Оқу құралы/Оразахынова Н.А.,
Мұхамеди Қ.Т., Жетібай Р.Қ.– Алматы: «ОНОН» баспасы,
2022. - 310 бет.**

ISBN 978-601-79-601-02-3

Оқу құралында тіл білімінің фонетика, сөзжасам, морфология, лексика, синтаксис салалары «Сатылай кешенді оқыту» технологиясы бойынша талданып, қажетті тұстарында теориялық материалдар да беріліп отырды. Теориялық материалдарды практикалық тұрғыдан жете меңгерту үшін, ұлттық құндылықтарымызды студенттердің бойына сіңіру мақсатында ауыз әдебиетінің үлгілері, көркем мәтіндер, жаттығу жұмыстары мен тапсырмалар ұсынылды.

Еңбек ғылыми қызметкерлер мен ізденушілерге, жоғары оқу орындарының докторанттары мен магистранттарына, студенттерге және жоғары оқу орындарының оқытушыларына арналған.

ӘОЖ 811.512.122 (075)

КБЖ 81.2 Қаз-923

ISBN 978-601-79-601-02-3

© Оразахынова Н.А., Мұхамеди Қ.Т.,
Жетібай Р.Қ., 2022

Қазақстан тәуелсіз мемлекетке айналып, өзінің қоғамдағы саяси, әлеуметтік-экономикалық, мәдени-білім парадигмасы жүйесін әлемдік өркениет үлгісінде дамытуда. Өйткені кез келген жаңа тәуелсіз мемлекеттің рухани даму үрдістерінің өзіндік ерекшеліктері болады. Бұл ерекшеліктер оның аумағында тұрған халықтардың бүгінгі өмірінен туындайды, оның тарихи сабақтастығы және салт-дәстүрімен айқындалады. Сондай-ақ, оның өткен өмірі із-түзсіз жоғалып кетпейді, ұлттық санада, халықтық идеяда, мәдени-әлеуметтік және құндылықтар жүйесінде белгілі ретпен жинақталады. Міне, сол ғасырлар қойнауында қорытылып, жинақталып қалыптасқан қазақ халқына тән ұлттық білімнің озық, өнегелі үлгілерін студенттерге білім беруде, соның ішінде қазақ тілін оқытуда қолдану бүгінгі күннің басты міндеті болуы тиіс.

Өйткені ұлттық білімнің қайнар көзі – ұлылардан бүгінгі күнге жеткен шешендік сөздер, нақыл сөздер мен мақал-мәтелдерді оқыту үрдісіне пайдалану заман ағымы ғана емес, ол – бүгінгі таңдағы ең бір зәру қажеттілік, себебі білім нәрінің тұнығына терең бойлау, адам баласына қажетті мәдениеттің әлеуметтік-тұрмыстық дәстүрлерін меңгеру, тану, білу арқылы оқушы рухани қажеттілігін жетілдіреді, туған елінің, өскен жерінің, өзінің ұлтының, ата-бабасының тегін, өзіндік ерекшеліктерін үйренеді, оны құрметтеп, сақтауға машықтанады.

Ұлттық білім үлгісінің басты бағыты – адамды қоғамның ең негізгі құндылығы ретінде тану, оның қоғамдағы орны мен рөліне, әлеуметтік жағдайына, психологиялық даму ерекшелігіне мән беру, сол арқылы оның рухани жандүниесінің баюына, саяси көзқарасының, шығармашылық еркіндігі мен белсенділігінің, кәсіби іскерлігінің қалыптасуына жағдай жасау, мүмкіндік беру. ХХІ ғасырдың маманы – жаратылыстану мен гуманитарлық ғылымдар бойынша ой-өрісі кең, ұлттық менталитеті жоғары, кәсіби білікті маман, адамдармен дұрыс қарым-қатынас жасай алатын, басқаның пікірімен санасатын, кез келген қиын жағдайдан шығудың жолын таба алатын, жауапкершілік сезімі жоғары, қоғамда белгілі бір рөл атқаратын, қайталанбайтын дара тұлға болуы тиіс.

Сондықтан ЖОО-да оқытылатын пәндердің оқу кешендері осы талаптар тұрғысында жазылу қажет. Ал ол қажеттілікті өтеудің бірден-бір жолы – білім беру технологиялары екендігін тәжірибе дәлелдеп отыр. Ол үшін студент университет қабырғасында жүріп білім беру, педагогикалық, ақпараттық технологиялармен жете танысып, олармен

жұмыс жасауға машықтануы тиіс. Соңғы жылдары ЖОО-да бұл жағынан ізденістер бар, студенттерге арналған оқу кешендері арнайы белгілі бір технологияны басшылыққа алып жазылуда. Бұл бүгінгі кредиттік технологияның талаптарын орындауға өте тиімді.

Сіздерге ұсынылып отырған бұл еңбек – “Нормативтік қазақ тілі” атты оқу құралы. Оқу құралы бүгінгі таңда жалпы білім беретін орта мектеп жүйесіне жаппай еніп отырған “Сатылай кешенді талдау” технологиясымен жазылған.

“Сатылай кешенді оқыту” технологиясы дегеніміз – оқыту мақсаты, міндеттері, әдіс-тәсілдері, өзіндік ерекшелігі бар және студенттерге білімді ғылыми негізде сатылай, жүйелі, кешенді меңгертіп, оларға ұлттық құндылықтарды бағалай, қолдана білуге машықтандыратын оқыту. Сатылай кешенді талдау оқушыларға қазақ тілі ғылымының мазмұны мен жүйесін, оның сөздік құрамы мен грамматикалық құрылысын, сөйлеу тілінің байлығын және әдеби тіл нормасын үйретіп, дұрыс сөйлеу, сауатты жазу дағдысын қалыптастырады. Сол арқылы басқа пәндерді сауатты меңгеруге негіз қаланады. “Сатылай кешенді оқыту” технологиясының басты қағидаларының бірі – жоғары қиындақта оқыту.

“Сатылай кешенді оқыту” технологиясы – тек қана білімді белгілі бір көлемде беріп, қажетті шеберлік пен дағдыны қалыптастырумен ғана шектелмейтін, сонымен қатар баланың жалпы тұлғалық дамуына, ойлау, есте сақтау, қиялдау, елестету сияқты басқа да танымдық-психологиялық қасиеттерінің жақсы үйлесімді дамуына бағытталған оқытудың түрі.

Сатылай кешенді талдауда білім алушының ізденушілік, зерттеушілік әрекетін ұйымдастыру басты назарда ұсталады. Ол үшін студент өзінің бұған дейінгі білетін амалдарының, тәсілдерінің жаңа мәселені шешуге жеткіліксіз екенін сезетіндей жағдайға түсуі керек. Содан барып, оның оқуға деген ынта-ықыласы артады, білім алуға әрекеттенеді.

“Сатылай кешенді оқыту” оқыту технологиясында оқытушы мен студент арасындағы қарым-қатынас жаңа қағидаларға негізделеді. Олар: ынтымақтастық, өзара сыйластық, түсіністік, әріптестік сияқты қасиеттер. Бұл технологияның маңызды тағы бір ерекшелігі – білім алушыларды жақсы, жаман, орташа деп бөлмей, тек материалды өте жылдам, жылдам, баяу қабылдауына мен талдауына қарай тапсырманы он деңгейге икемдеп, барлық студенттің дамуы үшін қолайлы жағдай туғызуды мақсат тұтады.

Бұл технология тілдік бірліктерді жүйелі орналастырылуы, теориялық материалдарды ғылыми тілде баяндауға негізделуі, дидактикалық материалдарды ұлттық құндылықпен байланыстыра берілуі т.б. жетістіктерімен ерекшеленеді. Сондықтан да негізгі оқулығымен қатар осы оқу құралы арқылы қосымша білім алған студенттер ғылыми курстардан берілетін білімдерді сауатты, қызығушылықпен меңгеріп, әртүрлі бағытта шығармашылық жұмыстар жасай алатындығын тәжірибе дәлелдеп отыр. Сонымен қатар студенттердің тіл білімінің әр саласы бойынша ғылыми курстарды жетік меңгеруіне де берік негіз қалайды.

Оқу құралы тіл білімінің барлық саласын қамтиды. Өзіндік ерекшелігі – тілдік талдаулар жасай отырып, теориялық материалдар да жаңаша бір жүйемен беріліп отырады. Бұлай беру студенттерге әрі түсінікті, әрі қызықты. Өйткені тіл білімінен берілетін теориялық білім мектеп оқулығындағы жүйені қайталау емес, жаңа бағытта берілген, әрі ақпаратты технологияның қай түрімен оқытуға да оңтайлы, практикалық жағынан тиімді.

Практикалық тұрғыдан жетік игерілмеген білім құр жаттандылыққа ұрындырады. Есте ұзақ сақталмайды. Тілдің әр саласынан өтілген материалдарды, ондағы түрлі грамматикалық тұлғалардың атқаратын қызметтерін, тыныс белгілерінің қолдану ерекшеліктерін талдап, саралап, жинақтап меңгерту сатылай кешенді талдаудың басты белгісі болып табылатындығын оқу құралының өн бойынан аңғаруға болады. Атап айтар болсақ, фонетикалық талдау мына төмендегідей екі бағытта жүргізіледі: а) сөзсазындық талдау, дыбыстық-фонетикалық талдау. Еңбекте фонетикалық бірліктерді талдауға ерекше мән беріледі. Оның да өзіндік себептері бар. Фонетикалық бірліктерді сауатты, әуезді талдап үйренген студенттің сөйлеу, жазу мәдениеті жоғары болады және тіл білімінің басқа салаларын сатылап, талдап меңгеруге негіз қаланып, талдау жұмысын жүйелі жүргізуге машықтанады. Ал сөзжасамдық талдауда сөздердің жасалу жолдары жеке-жеке сараланып, олардың тәсілдері айқындалып берілгендіктен студенттің тіл білімінің бұл саласын жете меңгеруге негіз қаланады. Морфологиялық талдауда сөздің құрамы, тұлғасы, құрылысы, мағыналық түрлері, әр сөз табының өзіне тән категориялары мен формалары рет-ретімен талданып берілгендіктен тіл білімінің осы саласында жетік меңгеруге толық мүмкіндік туады. Әр сөз табының мағыналық топтарын, грамматикалық формалары мен категорияларының атқаратын қызметтерін жетік игеріп, саралай алады. Оқу құралында лексикалық бірліктерді талдау мен

оған қатысты теориялық материалдарды сөзжасам мен морфологиядан кейін беруді жөн санадық, оның өзіндік себебі де бар. Лексика тіл білімінің ең күрделі, ең бай саласы, оның үстіне бұл сала бойынша қоғамның жаңаруына орай ғылымның әр саласындағы жаңалықтарды, олар арқылы тілімізге еніп жатқан жаңа сөздер мен сөз оралымдарын, олардың беретін сан алуан мағыналарын қоссақ, оның жүгінің ауырлай түсетіні анық. Сондықтан лексика саласын тіл білімінің фонетика, сөзжасам, морфологиядан кейін қарастыруды жөн санап отырмыз. Лексика саласын талдап меңгерген студенттің сөздік қоры молайады, сөздерді талдап-талғап қолдануға бейімделеді, айшықты, мәдениетті сөйлеуге дағдыланады. Мұнан соң синтаксистік материалдарды: тыныс белгісіне, сөйлемді айтылу сазы мен мазмұнына, құрылысына, мағыналық түрлеріне, сөйлемдегі сөздердің байланысу түрлері мен тәсілдерін, сөз тіркесі, олардың түрлеріне қарай рет-ретімен тұтас кешенді талдап, қажетті жерінде теориялық материалдарды кесте арқылы беріп отырдық. Теориялық материалдарды мұндай жүйемен беру әрі ықшам, әрі студенттердің меңгеруіне тиімді. Сонымен қатар студенттердің тіл білімінің әр саласы бойынша ғылыми курстарын тыңдауға, оларды терең меңгеруге негіз қаланатындығы сөзсіз.

Жалпы «Сатылай кешенді оқыту» технологиясы мектеп тәжірибесіне 1994-1995 оқу жылынан бастап енгізіле бастады. Сол уақыттан бері қаншама мұғалім осы технологияның курстарынан өтіп, білімдерін жетілдіріп, тәжірибесіне енгізіп келеді. Осы кезеңдерде байқалған нәрсе мұғалімдеріміздің, әсіресе, бастауыш сынып мұғалімдерінің көпшілігі өз пәнінің теориялық негізін өз дәрежесінде меңгере алмағандығы байқалады. Сондықтан мұғалімдердің өзін «Сатылай кешенді оқыту» технологиясымен білім алушыларға білім беруге бағытталған он деңгейі арқылы өздерін оқыту, терең меңгерудің қажеттілігі туындады.

Бұл жағдайда да біз әдіскер ғалым Ж.Аймауытұлының мына тұжырымына жүгіндік: *«...Бірақ оқыту – баланы ғана оқыту емес, баламен бірге өзі де оқуы керек екенін әсте естен шығармау керек. Мұғалім өзін қалай немен оқытпақшы? Үнемі өзінің ісін байыптау, бақылаумен, тәрбие туралы әдебиеттерді көбірек қарастырумен, басқа оқытушылармен кеңесу, пікір алысуымен өзін-өзі оқытпақшы»* (4-том, 299-б).

«Сатылай кешенді оқыту» технологиясын бастауыш сыныптың қазақ тілінен бастауымызға Ж.Аймауытұлының мына қағидасы түрткі болды: *«Ана тілін меңгеру – сөздерді жаттату, олардың жүйесін, өзгеру заңдарын білу ғана емес, тіл үйренумен бірге бала тілдің*

сансыз көп ұғымдарын, ойларын, сезімдерін, сұлу үлгілерін, ойлау жүйесін ой фәлсафасын да меңгереді. Бала оқытуды тілден бастайды. Бастауыш мектептің көбінесе айналдыратын оқуы – тілдік мүшелерді нық білдіріп, баланың тілін байыту. Орта дәрежелі мектепте үнемі тілді жаттықтыру, дағдыландыру керек. Әр сабақ, әр пән бір жағынан өзіне хас мақсұтын көздесе, екінші жағынан тіл түзеруге, тіл сабагының міндетін атқаруға тырысу керек. Бала сөйлегенде, жазғанда, тілді дұрыс қолдандыруға – әр оқытушының, әр мектептің міндеті» (4-том, 306-б). Сондықтан әдіскердің осы айтылған ғағидасын басшылыққа ала отырып тілдік бірліктерді талдаудың он деңгейін жүйелеп жасадық. Оны төменде таратып айтар болсақ:

Бірінші деңгей. Бірінші деңгейде айтылым және жазылым басшылыққа алынады. Мұнда А.Байтұрсынұлының мына қағидасын басшылыққа аламыз: «...қазақ мұғалімдері де, қазақ ішінде бала оқытатын ноғай мұғалімдері де оқуды дыбыспен жаттықтырудан бастамайтын көрінеді. Ол дыбыспен жаттықтырудың оқуды, жазуды жеңілдетуге пайдасы көп екенін я білмегендік, я білсе де істеп көрмегендік. Дыбыспен балаларды жаттықтыру – оқу мен жазу үйретудің негізі. Істің басы түзу басталса, барысы да түзу болмақшы». Сондықтан бірінші сыныпта әр дыбыспен жеке-жеке таныстырамыз. Сөйте отырып, А.Байтұрсынұлының дыбыспен жаттықтыру әдісін орындаймыз. Бұл деңгейде мұғалімнің қызметі бірінші орында болады. Яғни, мұғалім айтылым және жазылым әрекеті арқылы тірек сызбаларды басшылыққа алып, теориялық материалдың алғашқы нұсқасын бірінші сыныптың Әліппеге дейінгі және бірінші тоқсанда ауызша, екінші тоқсаннан бастап үздіксіз жазбаша сатылап талдату арқылы білімді оқушылардың саналы түрде меңгеруіне ықпал етеді. Онда білім алушылар біріншіден – сауатты жазып, оқып, айтуға дағдыланады; екіншіден – материалды жүйелі түрде түсініп, ғылыми тілде баяндауға машықтанады. Ол үшін ащы да боса Ж.Аймауытовтың мына айтылған құнды пікірін оқушыларға шынайы да сапалы білім беремін деген мұғалімдер бойтұмар ретінде қабылдауы керек: «**Жетектеген ит аңға жарамайды» дегендей, біз мұғалім атаулыны қолымен тұрғызып қойған жанды қуыршақ қыла бергенді қойып, оларды ой жұмысына баулу, төселдіруіміз, шынықтыруымыз керек. «Басы ауырсын, миы шатыссын, шеке тамыры зырқылдасын, қыл бұрау салғандай тырсылдасын», әйтеуір түбірлеп, қоймай отырып, бірдеңенің басын құрастыратын болсын. Үнемі «жоғары-**

дан жасап береді» деп даяр астың иесі бола бермесін. Бұл екі алдағы істің не боларын күн шамалай білмей, келешекті «құдайдан күту» бір нәрсенің басын бастап, аяғын тастау, көрінгеннің бәрін «ә, қойшы соны» ден менсінбеу, қолдан келместен жирену, өзі түк білмей отырып біреуге сын тағу...сияқты іске жүйесіздік, табансыздық, енжарлық, жалқаулық, қау көкіректік, бос жубаныш, құрғақ үміт сияқты мінездер бізге жөргектен біткен, ісімізді оңға, алға бастырмайтын қырсықтың қара басы осында. Біз өзгенің жақсысына әлі еліктей білмейміз: талабымыз жетпейді, табанымыз тұрмайды, сырғып кейін шегінеміз. Алдағы істі пландап үйрену, келешектің қамын жеу. Толғаусыз, ойсыз, «құдайға тапсырып» жылы бүркеніп жата беру көптен-көп кімге керек десеңіз – көптің көкірегіне сәуле жағатын, бұлақтың көзін ашатын, ісімен, күшімен, мінезімен үлгі болатын мұғалімге керек. Мұғалім бала оқытысын, бірдеңе білдірсін десек, білдірмегін реттесін, жүйелесін десек, жұмыс жоспарын жасай білетін қылуымыз керек. Өзі етік піше, қалып шаба білмеген етікші өмірі жақсы етікші бола алмайды (5-том,15-б).

Екінші деңгей. *Екінші деңгейде* тіл білімі салаларын тірек сызбадағы үлгімен қысқаша талдау, ауызша толық баяндау жүргізіледі. Бұл деңгейде тыңдалым мен айтылымға ерекше мән беріледі. Екінші деңгейден бастап оқушының іс-әрекетіне басымдық беріледі. Мұнда мұғалім бағыттаушы, көмекші қызметін атқарады. Себебі, қазіргі балаларда алаңдаушылық басым, ойлары шашыраңқы, зейіндері тұрақсыз, бұл технология зейінді тұрақтандыруға көп көмектеседі. Оқушылар сыныптастарының жауаптарын мұқият тыңдау, ондағы жіберілген қателіктерін дер кезінде аңғару, оны сауатты түрде түзету сияқты іс-әрекеттерге машықтанады. Әдеттегі сабақтарда бұл мәселелер жауап беруші оқушыға ғана қажетті болып көрінетін. Себебі, дәстүрлі оқыту жүйесінде белгілі бір мәселеге әр оқушы өз түсінігі, өз тұжырымы бойынша жауап береді. Ал, «Сатылай кешенді оқыту» технологиясында әр пәннің тірек сызбалары бойынша жүйелі, сауатты, ғылыми тілде баяндау талап етіледі. Бұл – технологияның басты қағидаларының бірі.

Көзделген мақсат – оқушылардың ұқсас ұғымдарды жинақтау, айырмашылықтарын ажырата білу, жекеден жалпыға көшу әрекетін жүзеге асыра алу, ой ұшқырлығына баулу, танымдық көкжиегінің кеңеюіне жол көрету. Бұл деңгейде мұғалім Ж.Аймауытұлының мына бір пікірін үнемі жадында ұстауы керек болар: *«Бала ұққанын тілімен айта білсін, білімін іс жүзінде пайдалана білсін. Ойлағанын*

айта білудің пайдасы: бірінші өзін-өзі ұқтырады, білімін нығайтады, екінші, сөулеуге төселеді. Мұғалімнің міндеті: баланы бірте-бірте сөзге жаттықтырып үйрету. Сондықтан мұғалім өзі сөйлей бермей, шамасы келер орында, көбінесе баланы сөйлету керек. Бала толық ұқтырып айта алмайды екен, сүемелеп аузына салып жіберу керек. Баланың «білмеймін», «тілім жетпей тұр» деген сылтауына қанағаттану жарамайды, ырқына жібермей, ептеп, шым-шымдап өзіне айтқызуға жәт ету дұрыс. Егер сабақты баланың ұққандығына берген қысқаша жауабы, болмаса жазу арқылы көзі жетіп отырса, үнемі сөйлетем деп қыстай беру де жарамайды.

Онан соң алған білімін іс жүзінде пайдалану оқытудың керекті шартының бірі. Жазу ережелерін хат жазғанда, шама тілі ережелерін есеп шығарғанда қолдана білсе, білімнің пайдасы сонда көрінеді. Білгенін іске жанастыру баланы оқуға ынталандырады. Адам ынталанбай іздегеніне жете алмайды» (4-том, 320-б).

Үшінші деңгей – диалогті талдау. Бесінші деңгейде оқушылар талдау арқылы аңғарымпаздыққа, жауап беріп тұрған оқушыны мұқият тыңдауға, ойын әрі қарай жалғасытырып кетуге машықтанады. Талдау үлгілері ауызша орындалады, мұндағы іс-әрекет көбінесе ойын түрінде жүргізіледі. Бұл деңгейде білім алушылар тіл білімі салаларын диалогті және кері талдау түрлерін меңгереді. Алдымен сұрақ-жауап арқылы тірек сызбамен тізбектеп талдауға машықтанады. Содан соң диалогті талдауға көшеді, талдаудың қыр-сырын меңгерген соң кері талдауға көшеді. Бұл деңгейді ойластырудағы мақсат әдіскер-ғалым Ж.Аймауытовтың мына тұжырымына негізделіп жасалды: *«Сабақ жақсы болудың бір шарты, сұрау қойылуға шеберлік сұрауды дұрыс, тауып қойған оқытушы – оқыту ісіне жетік кісі. Тың мағлұматты білдіруге кіріспей тұрып, алдын ала сұрау қойып, баланың білім шамасын бақылаймыз. Шәкірттің суреттей алғаны ұққаны, ойлағаны, бір сөзбен, ақылы қандай жетілгені сұрау арқылы білінеді. Оқыған кісіге қойылатын бір тілек: сөзі анық, ұғымды болуы. Осы тілек сұрауларға да қойылу керек. Шәкірттерге ұғымсыз, дерексіз, сирек жолығатын таныс сөз, жат тіл қиын, күңгірт мағыналы сөйлемдер сұрау болмасқа да тиіс, ондай сөздердің өзі түсіндіру тілейді. Мысалы, жас балаларға: «жақсы көрудің себебі не?» дегенше, «әке-шешеңді неге жақсы көресің?» деп сұраған түсінікті. Қос мағыналы, қос жауап тілейтін сұрақ қою да жарамайды: Мысалы, «Таудың көрінісі қандай, пішіні қандай?» деген сияқты. Әркімде сөзінің аяқ алғысы болған үйреншікті, тастай*

алмайтын бір бос сөз жүреді. «Есебі», «сонымен», «баяғы», «сонан соң», «енді мен білім келеді», «енді айтыңызшы маған, неге сіз...», «мен сіздерге айтуға міндеттімін» деген сықылды. Осындай сабаққа пайдасыз бос сөздерден сақтану керек. Сұрау ұғымды болу үшін тіл жағынан да, ой жағынан да түзу, дұрыс болу шарт. Сұрау баланы ойландырмай, яки аз ойландырып, жауап бергізетін тым оңай болмасын, ойлап жауап бергендей болсын. Сұраудың ішінде баланың беретін жауабы қылтиып көрініп те тұрмасын. Сұрау беру – жұмбақты шешкізу, жұмбақты кісі ойланып шешеді. Кей сұрауға бала күдіктенбей, мүдірмей жауап бергені жақсы, кейбіріне күдіктеніп, екі ойлы болып жауап қайырганы да жөн. Кейде баланың жауабын, яки шығаратын түйінін мұғалім өзі айтып қойып, бала тек: «дұрыс, солай, болмаса», «олай емес мұғалім!» деп жауап қайыруға тура келіп қалады. Әрине, бұлай сұрақ қою – ең олақ мұғалімнің еншісі. Әрбір сұраудың арасында қатынас, жалғасы болу керек. Ой жағынан секірме болу жарамайды, қайта сұраулар біріне-бірі тізіліп, бірінен-бірі туып, біртұтас мағлұмат беретін болуы керек. Оқытуға жаңа кіріскен мұғалім тура жолынан таймай теріс лағып кетпей, сабақты дұрыс беру үшін күн бұрын беретін сұрауларын, жауаптарын ойлап жазып алса, тым жақсы істеген болар еді. Сұраудың мақсұты: көмескі мағлұматты айқындау, білмегенді білдіру, қатені түзету, қараңғыны жарықтау. Сұрақ әуелі курске жалпы қойылып, содан кейін бастап бір баладан жауап алынуға тиіс. Жақсы қойылған сұрау жақсы жауап тілейді. Баладан жақсы жауап ала білу – бұл да үлкен өнер. Баланың жауабы анық, ашық, бажайлы, мазмұнды болу керек. Сондықтан сұрауды кейде шала-шарпы естіп жауап беруге асыққан баланы қолдау жарамайды. Шәкірттің жауабы шіңгірлеген айқай, міңгірлеген күбір де болып жүрмесін, даусы бөлмеге түгел естілгендей болсын. Дұрыс қойылған сұрауға дұрыс жауап қайтып отырса, оқыту ілгері басқанның белгісі. Сұрау мен жауапқа үлкен мағына берген сықылды, сөзге, әңгімеге, түсіндірмеге, дәлелге де үлкен маңыз беру тиіс. Ойын тізбекті, байланысты сөйлей алатын баланың жауабын бітіртпей, сұраумен бөле беру жарамайды. Толық жауап бере алатын орында шамасы келгенше, баланың өзі тауып, өзі сөйлеген жақсы. Бөлшектен, жырымдап жауап алуды әуес көру дұрыс емес, баланың сөзін бөле беру тілге жаттығуға бөгет. Бұл әдет, әрине, шебер оқытушыда болмайды» (4-том, 333-334-б.).

Төртінші деңгей. Үшінші деңгей – ықшамдау принципімен өрнектеу.

Бұл деңгейдегі көзделген мақсат – оқушылардың ұқсас ұғымдарды жинақтау, айырмашылықтарын ажырата білу, жекеден жалпыға көшу әрекетін жүзеге асыра алу, ой ұшқырлығына баулу, тіл білі салаларынан осыған дейінгі алған білімдерін жинақтауға, айырмашылықтарын ажырата білуге дағдыландыру.

Бесінші деңгей. Төртінші деңгей – белгісіздікпен өрнектеу. Мұнда оқушылар алдыңғы игерген білім, білік дағдыларын жинақтаумен қатар шартты белгілермен жұмыс жасаудың әдіс-тәсілдерін сауатты меңгеру және өз беттерінше жұмыс жасау барысында іскерлік дағдысын қалыптастыру. Белгісіздікпен өрнектелген тілдік құбылыстарды нақты ажырата білу, оларды сауатты баяндай білуге жаттықтыру.

Алтыншы деңгей. Жат жазу. Мақсат – оқушылардың сатылай кешенді талдау арқылы меңгерген білімдерін жатқа жаздыру. Сол арқылы әр оқушының теориялық материалды тиянақты меңгергендігін анықтау, орфографиялық, пунктуациялық сауаттылық деңгейінің қаншалықты артқандығына көз жеткізу. Мұнда тапсырма әр оқушыға жеке-жеке беріледі. Оны оқушылар жазбаша орындайды. Бұл деңгейді ендіруге Ж.Аймауытовтың мына бір тұжырымы түрткі болды: *«Жадқа алудың талай әдістері бар, олардың кейбірі мақсұтқа жеткізеді, кейбірі жеткізбейді. Жай пысықтап, қайталап, ережені түбірлей беру жақсы әдіс емес, жақсы әдіс оны талдау, тексеру, ойлай білу. Осы ереженің өзін шәкіртке жаттатпақ болсаңыз, шәкірт осы сөйлеудің ең бастысын жаттасын. Мәселен, ережені түбірлей беру жақсы әдіс емес, жақсы әдіс оны талдау, тексеру, ойлай білу, содан кейін «жай пысықтап, қайталап» деген толықтырғыш бөлімін қосу керек. Жаттату сонда керек болады. Енді ол ережені оңай ұғады. Жабайы жаттағаннан гөрі миға тереңірек қонады»* (4-том, 138-б). Бұл деңгейде білім алушының дағды арқылы санасында тұрақталған білімді қайта жаңғыртып, жазбаша орындайды. Жазылған жұмысты мұқият тексере отырып, оқушының теориялық біліміндегі олқылықпен қатар орфоэпиялық және пунктуациялық қателіктері есепке алынады. Сол арқылы әр оқушының біліміндегі олқылықтармен жеке-жеке жұмыс жүргізуге мүмкіндік туады. Жат жазу оқу жылы барысында екі рет бірінші және екінші жарты жылдықта жүргізіледі.

Жетінші деңгей. Уақытқа талдау. Уақытқа талдаудың басты қағидалары – әр сөйлемді, сөзді, дыбысты сауатты талдау, анық, айқын айтуға дағдыландыру. Егер алдыңғы деңгейлерде жұмыс сауатты,

тиянақты, ширақ, жігерлі жүргізілетін болса, бұл деңгейдегі талдау өз нәтижесін береді. Тез, әрі қатесіз талдап үйренген бала уақытқа талдау кезеңін қызыға орындайды. Уақыт мерзімінен шығу мұғалімнен талдауды жүйелі, үздіксіз жүргізіп отыруды талап етеді. Тіл білімінің барлық саласын өте жылдам талдайтын бала – 7 минут; жылдам талдайтын бала – 10 минут; баяу талдайтын бала – 15 минутта талдайды. Ал, оны мұғалім іштей өте жылдам – 5 минут; жылдам – 7 минут; баяу – 10 минутта талдап тұрулары қажет. Сондықтан мұғалімнің өзі тілдік талдауды өте жетік білуімен қатар жылдам талдау машығы да жоғары деңгейде болуы тиіс. Бұл деңгейді жүзеге асыруда Ж.Аймауытұлының мына қағидасы негіз болды: *«Оқыту жігерлі болсын, жігерсіз, жасық жұмыстан жайда да, бала оқытқанда да татымды береке шықпайды. Әсіресе, бала оқыту жұмысы ширақ, жігерлі, қызу болғаны дұрыс. Оқыту баланың ішін пыстырмаса, тез қажытпаса, оқушы жұмысты ынтамен істесе, оқытудың ширақ болғаны. Баланы қажытпау үшін берілетін мағлұматтар, ұқтырмайтын заттар алмасып отыру керек. Мұғалімнің басқасын кешуге болса да, баланы болжырап, еңсесі түсіп оқытқанын кешуге болмайды. Жігерлі болу мұғалімнің сүйегіне біткен сипаты. Туыста жігерсіз, отсыз мұғалім сыртқы түрінде қандай оңтай, қандай әдіс қолданып оқуын түрлендірем дегенмен мәз береке шықпайды. Үйтсе де, оқытудың әдістерін дұрыс қолданса, сабақты едәуір ширатуға болады. Сондықтан мұғалім сөзін де, сыртқы әдістерін де сабақты қыздыру жағына орайлау тиіс. Мұғалімнің есінде болатын нәрсе, өтінумен, жалынумен яки күшпен баланың мінезін тәрбиелеу мүмкін емес. Баланың ақылы, сезімі, қайраты мұғалімнің жігерлі ықпал арқасында ғана жетіледі. Мұғалім балаларына салақ, селқос қараса, олардың жан қуаттарын жетілтіп, тәрбие де бере алмайды»* (4-том, 320-б).

Сегізінші деңгей. Компьютерлік талдау. Бүгінгі таңдағы мектеп оқушылары білімді нақты, қысқа, ақпараттық технологиямен алады мақсат етеді. Сондықтан мұғалімдерге өмірдің ағымынан қалмай сабағын компьютермен оқытуды жолға қоюы тиіс. «Сатылай кешенді оқыту» технологиясымен білім алған әр оқушының компьютермен жұмыс жасау машықтығы қалыптасады. Компьютерді ойын немесе қажетсіз ақпараттармен емес, мақсатты түрде нағыз оқу құралына айналдырады. Мүмкіндігіне қарай екінші деңгейден бастап компьютерлік талдауды енгізе беруге болады. Бұл білім алушылардың ақпараттық құралдармен сауатты әрі жылдам жұмыс жасау машығын қалыптас-

тырады. Талдап отырған сөйлеміне, сөздеріне қажетті материалдарды ақпарат көздерінен алуға дағдыланады. Біз бұл деңгейге әлі де толық қол жеткізе алмай келеміз. Алматы қаласындағы жасаған тәжірибелік жұмыстарымызда бұл деңгейге қол жеткізе алған едік. Оның нәтижесінде оқушыларымыз зертханалық жұмыстардан жинақ шығарып отырды.

Тоғызыншы деңгей. Тест. Тест – оқушылардың білімін бақылау мен бағалаудың тиімді әдісі. Тест жұмысын ұйымдастыруда дидактикалық шарттар дұрыс орындалып отыру керек. Тестің түрлері көп, оны біздің технологиямыздың талаптарына сәйкес келетін түрін мұғалім өзі таңдайды.

Оныншы деңгей. Шығармашылық – бұл адамның өзін-өзі тануға ұмтылуы, ізденуі. Өмірде дұрыс жол табу үшін адам дұрыс ой түйіп, өздігінен дәлелді шешімдер қабылдай білуге үйренуі керек. Шығармашылық – адам бойындағы қабілеттерін дамытып, адамның рухани күшін нығайтып, өзін-өзі дамытуына көмектеседі. Бұл деңгейге негіз болған Ж.Аймауытовтың мына тұжырымы: «...*мұғалім машықтанған жұмысын ғана істей білетін жай шебер емес, шығарғыштық қуаты бар өнерпаз екенін ұмытпасын. Адамның жетілуіне де, бойына сіңірген жақсы дағдыларын сақтауына да себеп болатын – еңбек. Талапсыз, еңбексіз ілгері басу жоқ. Ілгері баспаған адам бір орында қалмақ емес, кейін кетпек, өйткені өмір – жарыс*» (4-том, 320-б).

Бұл оқу құралы қазақ тілін тереңдетіп оқытатын мектеп оқушыларына, колледж, ЖОО-ның студенттеріне, магистранттар мен аспиранттарға, мұғалімдерге, тіл білімі және әдістеме саласы бойынша зерттеуші жас ғалымдарға арналған.

МАЗМҰНЫ

АЛҒЫ СӨЗ	3
1. ФОНЕТИКА	
1.1 Фонетикалық бірліктерді сатылай кешенді талдау	14
1.2 Дауысты дыбыстардың жіктелуі.....	15
1.3 Дауыссыз дыбыстардың жіктелуі.....	23
1.4 Сөзсазындық талдау.....	32
1.5 Сөзсазындық талдауды ықшамдау принципімен өрнектеу.....	56
1.6 Сөзсазындық талдауды қысқаша ықшамдау принципімен өрнектеу.....	59
1.7 Сөздегі дыбыстарды ықшамдау принципімен өрнектеу.....	62
1.8 Дыбыстарды белгісіздікпен өрнектеу, теңдеуді шешу, дыбыстардың	65
2. СӨЗЖАСАМ	
2.1 Сөзжасамдық материалдарды сатылай кешенді талдау....	69
2.2 Негізгі түбір сөздерді сатылай кешенді талдау.....	72
2.3 Синтетикалық немесе морфологиялық тәсілмен жасалған туынды түбірді сатылай кешенді талдау.....	73
2.4 Аналитикалық немесе синтаксистік тәсілмен жасалған сөздерді сатылай кешенді талдау.....	78
3. МОРФОЛОГИЯ	
3.1 Зат есім.....	92
3.2 Сын есім.....	138
3.3 Сан есім.....	157
3.4 Есімдік.....	180
3.5 Етістік.....	207
3.6 Үстеу.....	224
3.7 Еліктеу сөздер.....	233
3.8 Шылау.....	236
3.9 Одағай.....	240
4. ЛЕКСИКА	
4.1 Лексикалық бірліктерді сатылай кешенді талдау.....	244

5. СИНТАКСИС	
5.1 Синтаксисті сатылай кешенді талдау.....	254
5.2 Жай сөйлемді сатылай кешенді талдау.....	258
5.3 Құрмалас сөйлемді сатылай кешенді талдау.....	281
5.4 Салалас құрмалас сөйлемді сатылай кешенді талдау.....	282
5.5 Сабақтас құрмалас сөйлемді сатылай кешенді талдау.....	286
ТЕСТ ТАПСЫРМАЛАР.....	291
ҰСЫНЫЛАТЫН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ.....	300
ГЛОССАРИЙ.....	301